

Відомий авторитет педагогічної науки Василь Сухомлинський виступив як автор чудових оповідань для найменших. Тонке відчуття поезії дитинства, глибоке проникнення в психологію дитини виявили у ньому справжній талант художника слова. Так учений-педагог став ще й прекрасним дитячим письменником. І це була закономірність творчого розвитку його багатой і чутливої натури.

Василь Вітка, дитячий письменник

ПРО ЦЮ КНИГУ

Дорогий читачу, ви берете в руки книжку, яка є плодом натхненної праці, роздумів, переконань Василя Олександровича Сухомлинського — українського педагога, публіциста, дитячого письменника, ім'я якого ввійшло до скарбниці української культурної спадщини, стало відомим у різних країнах світу. Усе своє життя він пропрацював у сільській школі, був директором, учителем, вихователем, жив із сім'єю при школі, щодня проводив уроки, багато спілкувався з дітьми у вільний від занять час — під час прогулянок, спільної праці.

Свої погляди на освіту і виховання розкрив у багатьох книгах, статтях, нарисах. Він вибудував свою систему навчання і виховання дітей, що спирається на віру в неповторність кожної дитини, любов і повагу до неї, розвиток творчих сил кожної особистості, на основі етико-естетичних цінностей, інтересів і потреб в умовах співдружності і співпраці дорослих і дітей. Широкої популярності набули його книги «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Листи до сина», «Сто порад учителям» та інші. На початок ХХІ ст. вийшли багатомільйонними тиражами 65 його педагогічних творів, які перекладено 59 мовами світу.

Книги Сухомлинського мають особливий стиль викладу — простий, невимушений, емоційний — стиль бесіди, діалогу. У своїх текстах педагог наводить чимало прикладів зі своєї багаторічної практики. Це і розповіді про долю вихованців, історії їхніх родин, сюжети про повсякденний побут дитини, про шкільне життя у всій його різноманітності. У тканину педагогічних творів вкраплено також оповідання, казки, притчі та бувальщини, тобто художні мініатюри, які він складав сам. Найбільше їх у книзі «Як виховати справжню людину», вперше надрукованій уже по смерті автора, в 1975 році. Пізніше вона неодноразово перевидавалася.

«Як виховати справжню людину» — це поради вихователям щодо морально-етичного розвитку школярів, педагогічна етика, засновником якої Сухомлинський став на радянському просторі. Книга складається з 59 бесід на моральні теми, на які, вважав Василь Олександрович, необхідно говорити з дітьми, давати відповіді на питання, що їхня дитина, підліток, юнак та юнка, вступаючи

у складний, суперечливий і разом з тим прекрасний світ життя, чекає від дорослих, і насамперед від батьків та вчителів. Вони розкривають, що таке краса і як треба її берегти, що таке радість і що таке горе та людська скорбота; стосунки в сім'ї, любов до батьків, повага і співчуття до бабусь і дідусів; честь і совість, скромність і безкорисливість; значення школи і вчителя, книги і знань, моральна свобода і обов'язок, любов до рідної землі. Бесіди можна з повним правом назвати філософією для дітей, вони обіймають велике коло питань «добра» і «зла» в доступному для дитини викладі і наповнені відступами, розповідями, художніми мініатюрами, що слугують підтвердженням, переконливою аргументацією, ілюстрацією тієї чи іншої моральної аксіоми, правила, закону.

До цього посібника Василь Олександрович створює «Хрестоматію з етики», яка, з одного боку, має самостійне значення, а з іншого — є складовою його цілісного підходу до всього виховного процесу, і морального передусім. «У виховній роботі нашої школи, — писав він, — протягом багатьох років сформувалася система етичних бесід з вихованцями, вироблено тематику, складено посібник з етики для вихователя й етичні хрестоматії для читання вихованцями різного віку в школі і сім'ї. У нас створено спеціальну етичну хрестоматію, яка вмістила дві тисячі оповідань і казок повчального характеру. У них розкривається багатогранний зміст етики»¹.

Для Хрестоматії Сухомлинський сам склав близько 1500 оповідань, казок, новел, переповів притчі, легенди, бувальщини. А якщо врахувати ті, що розсіпані по педагогічних творах, то вийде більше, і майже всі вони ввійшли до його художнього доробку.

Отже, сам Василь Олександрович розглядав оповідання і казки передусім як художньо-ілюстративну складову етичного виховання. Вони широко використовувалися у Павлівській школі, де він працював. Художні мініатюри «були поділені на 5 частин (для дошкільнят, для I–II, III–IV, V–VII, VIII–X). Зміст оповідань і казок враховує вік дітей, світ їхніх уявлень і інтересів»². Мініатюри, складені Василем Олександровичем, слугували взірцями того, як, у якому напрямі працювати з дітьми, щоб вони розвивалися — замислювалися над своїми вчинками, поведінкою, фантазували і складали власні оповідання і казки. Та й для учителів це було не зайвим і корисним.

Система роботи, створена Сухомлинським, була названа ним «Бесіди на морально-етичні теми» або «Етичні бесіди з вихованцями». Але якщо розглянути їх у структурі всієї педагогічної діяльності Василя Олександровича, то побачимо, що вони виходять далеко за межі власне етичних бесід, бо охоплю-

¹ В. О. Сухомлинський. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. Вибрані твори: у 5 т. — К.: Рад. школа, 1976. — Т. I. — С. 123.

² Там само, с. 123.

ють увесь процес життєдіяльності дитини та спрямовані на цілісне образно-емоційне пізнання світу зростаючою особистістю.

І хоча Сухомлинський створив цю систему не сьогодні, такий підхід нині є найбільш затребуваним в організації процесу розвитку дитини. За останні два десятиліття ідеї про поєднання знання і художньо-естетичного його ілюстрування, доповнені вільною бесідою, діалогом, спонтанними, великою мірою рефлексивними емоційно-ціннісними міркуваннями, що виникають завдяки настрою дитини, її світобаченню, рівню розумового, мовленнєвого розвитку, набули значного поширення у світі як філософія для дітей. Одна з популяризаторів цього напрямку на пострадянському просторі Н. С. Юліна так описує цю педагогіку: «Як тільки дитина починає оволодівати мовою і усвідомлювати себе і навколишній світ», то «як із рогу достатку на батьків сиплються питання: чому завтра не настає сьогодні? Де я був, коли не було тата і мами? Куди поділася бабуся, яка померла? Чому люди бувають хороші і погані? Подібні питання — по суті філософсько-метафізичні питання про природу часу, існування, стосунки людини і природи, добро і зло і т. ін.»³ Як бачимо, перелічені питання перегукуються з тими, які ставив і вирішував Василь Олександрович.

Отже, філософія для дітей — це основні питання філософії (як гносеології, так і онтології), поставлені у художньо-пізнавальних текстах для дітей професійними педагогами, доповнені розробленою ними ж відповідною навчально-методичною літературою. Нині існує уже достатня кількість методик і технологій упровадження цього напрямку в освіту і передовсім тих, що спираються на ідеї американського філософа і педагога Метью Ліпмана, який вважається засновником філософії для дітей⁴.

Нині філософія для дітей — це жива і затребувана педагогіка і практика, яка включає школи й дошкільні заклади, учених-дослідників і вчителів. Вона спрямована на формування рефлексивного, творчого і критичного мислення, усвідомленого прийняття моральних правил і норм, взірців духовної культури, вміння слухати і чути іншого, спілкуватися з іншими, передбачає розвиток мовлення.

Усе перелічене вище знаходимо в педагогічній спадщині Сухомлинського. І не просто відшукуємо — цими темами і сюжетами наповнено сторінки його творів, особливо ті, що стосуються морально-етичного виховання дітей.

Поза розгортанням морально-етичного напрямку виховної роботи в школі Василь Олександрович мріяв і опублікувати написані ним художні мініатюри окремою книжкою для дітей у дитячому видавництві. Він небезпідставно вважав, що в його творах для дітей і художній, і особливо виховний потенці-

³ Юліна Н. С. Философия для детей // Вопросы философии. — 1993. — № 9. — С. 151.

⁴ Див. *Світлана Ганаба*. «Навчати мисленню»: епістемологічний проект Метью Ліпмана // *virid_2013-29_3.pdf*.

ал, притаманний дитячій літературі, достатній для того, щоб їх опублікувати. Педагог відсилав свої художні мініатюри до дитячих журналів, відібрав кілька десятків оповідань і запропонував дитячому видавництву «Веселка», проте отримував негативні редакційні висновки. Він переживав невдачі, але не складав руки, це було не в його характері. Сухомлинський почав надсилати твори у педагогічні часописи, і 1969 року журнал «Дошкольное воспитание» (Москва) у чотирьох номерах уперше опублікував їх, подаючи по тричотири мініатюри в кожному номері. З початку 1970 року оповідання і казки Василя Олександровича починають з'являтися в білоруському дитячому журналі «Вясёлка» (Мінськ) у перекладі з української Василя Вітки, дитячого письменника, головного редактора цього журналу, великого шанувальника українського педагога, який із самого початку високо оцінив його художню творчість. Білоруський журнал ще не раз радував Василя Олександровича такими публікаціями. У листах до головного редактора Сухомлинський зазначав: «Дуже прошу Вас, подавайте з приміткою: це з «Хрестоматії з етики», над якою працює автор. Ще прошу: не розривайте ці сім квіток (так він назвав сім казок, які планувалося опублікувати — О. С.), хай вони так і будуть в одному букеті. А загальний заголовок — якщо він потрібен, — дайте "Блакитні журавлі"»⁵.

Згодом Василь Вітка сформував невеличку книжечку оповідань і казок, яку так і назвав «Блакитні журавлі», але Василь Олександрович її не побачив, хоча дуже чекав: вона вийшла у 1971 році.

Як і було заведено в радянській традиції, визнання Сухомлинського як дитячого письменника-мораліста прийшло після його смерті. Першими звернули увагу на художні мініатюри московські видавці — 1974 року у видавництві «Малыш» вийшла книжечка «Поющее перышко», а в 1977 — «Пусть будут и Соловей, и Жук».

В Україні перша збірка художніх творів Василя Олександровича «Гаряча квітка» з'явилася в 1974 році у видавництві «Веселка», до неї ввійшли 107 оповідань і казок. Все сталося так, як свого часу із сумом писав Сухомлинський у листі до одного зі своїх українських кореспондентів: «Хотілося б мені, щоб казки і оповідання були опубліковані українською мовою. Адже буде дуже недобре, якщо доведеться перекладати їх з української на російську, а потім з російської перекладати на українську, щоб видати на Україні»⁶.

З роками художні мініатюри педагога посідають дедалі помітніше місце в літературі для дітей, особливо після проголошення незалежності України. Це збірки «Казки Школи під Блакитним Небом» (1991), «Чиста криниця» (1993),

⁵ З листа до Василя Вітки. 16.10.1969. — (з особистого архіву).

⁶ Спогади про Сухомлинського. — Київ, 1990. — С. 198.

«Вічна тополя» (2003), «Вогнегривий коник» (2008), «Квітка сонця» (2009), «Всі добрі люди — одна сім'я» (2014) та інші.

Отже, хоча і через багато років, бажання Василя Олександровича стати дитячим письменником справдилося вповні. Філософсько-культурологічне наповнення його художніх мініатюр викликає інтерес у сучасного читача. Збірки казок за його авторства посіли помітне місце в дитячих і шкільних бібліотеках, є вони і в домашніх бібліотечках — їх використовують батьки або читають самі діти. Їх включено до хрестоматій з української дитячої літератури, призначених для допомоги у підготовці майбутніх дошкільних працівників і вчителів⁷. Казки й оповідання Сухомлинського входять також до підручників і книг для читання для учнів 1–4 класів, учнів спеціальних шкіл з різними вадами корекції, посібників з етики та християнської етики.

І сьогодні, коли особливо зріс інтерес суспільства, учителів та батьків до морально-етичної проблематики, на часі реалізувати ідею Василя Олександровича про поєднання посібника з морального виховання («Як виховати справжню людину») з його художньо-естетичною складовою («Хрестоматія з етики»), тобто представити як філософію для дітей. Почасти ця ідея реалізувалася 15 років тому: 1989 року в Москві у видавництві «Педагогіка» вийшла книга «Як виховати справжню людину» за авторським рукописом, який досить суттєво відрізняється від відредагованого і перекрученого тексту 1975 року. А в 1990 році в тому ж видавництві з'явилася і «Хрестоматія з етики». Обидві призначалися учительству як практичні посібники, поради учителям із морального виховання. Але, на жаль, відчутного педагогічного ефекту поява цих книг не справила — і через те, що вони були видані з розривом в один рік, і через те, що закінчувалася одна епоха і розпочиналася інша, яка стала початком формування нових проектів різного виміру і значущості.

Як упорядник цих двох книг, як донька, що виростала під впливом художньо-емоційного бачення світу батька, а також як один із перших читачів художніх творів Василя Олександровича — він доручав мені розкласти надруковані примірники казок і цікавився моїми враженнями, — я довгий час мріяла про успішну реалізацію цього проекту.

Надія на його втілення набула конкретних рис, коли харківський «Видавничий дім “Школа”», що спеціалізується на випуску книжок для дітей, навчально-методичної літератури і нещодавно видав дві збірки художніх мініатюр педагога — «Квітка сонця» і «Всі добрі люди — одна сім'я», виявив бажання порадувати читачів художніми мініатюрами Василя Олександровича як книгою для батьків і учителів. Видавництво підтримало ідею об'єднання обох книг — «Як виховати справжню людину» і «Хрестоматію з етики». Це нове ви-

⁷ Див., наприклад: Рідне слово: Укр. дит. літ. Хрестоматія: у 2 кн. — Київ, 1999. — Кн. 2. — С. 387—396.

дання передбачає і нове бачення матеріалу, який немовбито вже знайомий читачеві, але нині потребує нового прочитання.

І ось в результаті великої текстологічної роботи, виваженого і методично домірного підходу вималювалася нова книга «Я розповім вам казку... Філософія для дітей», яка об'єднала обидва твори в один, включила і міркування педагога щодо морального виховання, і власне їх демонстрацію через художні мініатюри.

Новий підхід надає учителям, батькам інструмент, який у доступній формі розкриває питання моралі, що стають (або з часом з'являться) у дітей. Ці питання неперехідні, вічні, вони виникають перед кожним поколінням учителів і батьків, які прагнуть виховати хорошу людину, дбають про те, щоб, за словами Сухомлинського, «кожен був як зоря», а дитина стала «справжньою людиною, а не людиноподібною твариною, поведінкою якої керують сліпі сили інстинктів»⁸. Адже кожен учитель, кожен із батьків підсвідомо або свідомо шукає такі переконливі слова, аргументи, образи, які хотів би прищепити дитині. І він може їх віднайти в цій книжці.

Василь Олександрович звертається до учителів, батьків і дітей простою і зрозумілою, водночас образною і символічною мовою. Вона відображає його глибоку ерудицію, обізнаність у традиціях і культурі українського народу, знання повсякденного шкільного життя, психології дитини. Автора вирізняє спостережливий погляд на природу і весь оточуючий дитину світ. Художній світ Сухомлинського напрочуд пластичний, виразний і разом з тим лаконічний.

Світ казок, оповідань, притч, бувальщин автор населив персонажами і подіями, звичайними і зрозумілими для дитини, її дитячого світосприйняття. Часто художня мініатюра несе в собі ситуацію морального вибору, дилеми, які лише поставлені педагогом: добро і зло, повинність і безвідповідальність, співчуття і байдужість, ніжність і грубість, повага і зневага тощо. Пряма дидактичність і повчальність деяких творів пом'якшується ліричною інтонацією, поетичністю. Досить часто Сухомлинський залишає читача в ситуації морального вибору, який вирішувати дитині самостійно.

З педагогічної точки зору кожна мініатюра ставить декілька виховних завдань, які учитель має творчо розв'язати в кожній конкретній ситуації, враховуючи моральний, емоційний стан розвитку дітей, ступінь їхнього сприйняття.

Ця книга призначена і для дорослих — учителів і батьків, і для дітей — адже вона звернена передусім до їх душі, розуму й емоцій. Саме провідні ідеї філософії для дітей і, власне, творча спадщина Сухомлинського зумовили таку структуру книжки. Основу, її домінанту складають художні мініатюри Василя Олександровича. За тематикою вони розподілені на окремі розділи. Перший лише вводить читача у світ міркувань Сухомлинського щодо формування

⁸ В. Сухомлинський. Народження громадянина. 1970. — С. 73.

морально-етичного світогляду дитини і не містить художньо-ілюстративного матеріалу. Тут уміщено висловлювання Сухомлинського про роль школи, значення виховання словом, вагу морального виховання і, що особливо важливо, про казку в розвитку дитини. Висловлювання про роль і значення казки, як виняток, узяті з книг «Серце віддаю дітям» і «Методика виховання колективу». Саме в текстах цих двох книг ми віднайшли найбільш яскраві, образні, афористичні висловлювання про значення казки у вихованні дітей.

Кожен із наступних розділів має свою провідну тему, винесену у заголовок, взятий із посібника «Як виховати справжню людину», як-от: «Краса — радість нашого життя», «Дитина у світі і світ у дитині», «Батьки і діти — гармонія любові і волі» тощо.

Художнім мініатюрам кожного розділу передують міркування, розмисли або ж методичні поради Сухомлинського у вигляді окремих думок, розлогих цитат щодо питань і проблем, які поставлені або вирішені в оповіданнях та казках. Розташовано фрагменти не завжди в послідовності їх місця у книзі «Як виховати справжню людину», а орієнтовано на тематичний підбір художніх мініатюр. Упорядник розташував розмисли педагога у такий спосіб, щоб вводити читача у контекст текстового простору казок крізь призму думок і міркувань педагога. Тематична фрагментарність міркувань і порад Василя Олександровича компенсується її педагогічною завершеністю і часто має афористичний характер.

У кожному з розділів виділено його провідні теми, тобто підтеми зі своїм змістовим наповненням. Вони мають різний ступінь деталізації залежно від повноти їх осмислення Сухомлинським, а також відображення через світ художніх мініатюр. Визначені підтеми, як правило, починаються з прийменника «Про...», як це інколи пишеться у хрестоматіях.

Розмисли педагога відсилають читача до того чи іншого оповідання, казки, бувальщини, що розміщені у цьому чи іншому розділі. Щодо назв казок і оповідань, то за роки їх активної публікації в дитячій і педагогічній літературі багато з них змінили свою первісну, початкову назву і дістали більш промовисту, привабливу, на думку публікаторів (упорядників, редакторів, перекладачів). І так сталося, що одна мініатюра існує під різними назвами, з різними перекладами і різною редактурую. Нинішнє видання повною мірою ґрунтується на авторському прочитанні, на збережених авторських текстах.

Висловлювання Сухомлинського на теми моралі та моральності разом із його художніми мініатюрами передбачають комунікацію, діалогічність, долучення до духовного світу дитини. Вони налаштовують не на штучне форсування інтелектуального розвитку, не на наповнення голови дитини сумнівними абстракціями і компетентностями, а на образне, цілісне, емоційно-чуттєве збагачення духовного світу дитини через спільні зусилля дорослого і дитини, неспішні і виважені.

Підбірка художніх мініатюр, розподілених за розділами, не має сковувати творчий підхід дорослого, кожна художня мініатюра може бути прочитана по-своєму, кожен може побачити своє, що його хвилює, радує або тривожить.

Логіка розташування розділів у книзі спирається на логіку розвитку і виховання дитини — від усвідомлення себе у світі, зачарування його красою, від батьківського, родинного кола і пануючих в оточенні дитини законів і правил — до пізнання себе, свого характеру, розширення світогляду, до школи як колиски народу та джерела живої думки, і насамкінець — до вищого прояву моральності — патріотизму. Деякі розділи закінчуються незавершеними оповіданнями чи казками, докінчити які, на думку Сухомлинського, має сам читач чи слухач. Їх небагато, вони позначені зірочкою «*».

Відзначимо, що зміст деяких оповідань, бувальщин відображає особливості побуту, повсякденного життя, характерні для часу, коли педагог жив і працював. Тому вихователь, учитель має заздалегідь підготувати дітей до сприйняття такого тексту.

Хочеться відзначити ті художні мініатюри, у яких Василь Олександрович зачіпає проблеми народження людини і особливо смерті. Це специфічні грані виховання моральності, яких, як говорив педагог, слід торкатися з обережністю. Не дотримуючись загальноновизнаних стереотипів, відходячи від вузькості радянського педагогічного мислення, Сухомлинський спробував проникнути в сокровенні, таємні куточки внутрішнього світу особистості дитини, вважав ці питання важливими моральними, бо вони хвилюють кожного — дитину, підлітка, юнака, дівчину, але ними мало переймається педагогічна наука. Питання життя і смерті — майже не досліджений напрям виховання, до них сам Василь Олександрович лише доторкнувся. Тому бесіди і розповіді про них вимагають дбайливого й обережного поводження з матеріалом, мають спиратися на розуміння, відчування стану дитини, її характеру, емоційного світу. Вчителі, батьки, які за складом свого мислення не відчувають у собі схильності до роздумів на ці теми, повинні просто оминати їх у процесі роботи.

Сам Василь Олександрович намагався проводити бесіди з морального виховання разом із розповіданням та складанням казок і оповідань у природному середовищі як «Уроки мислення на природі», «Подорожі землею кулею» в «Кімнаті казки», на «Острові див», у «Куточках мрій» і називав таке спілкування з дітьми «Школою радості», «Школою під Блакитним небом».

Ми, найімовірніше, не в змозі створити такі умови, але для нас завжди відкрите спілкування з дітьми в атмосфері уваги, доброзичливості, поваги і любові. Долучімося всі ми, дорослі та наші діти й онуки, до цього чарівного світу, який відкриває для нас Василь Сухомлинський.

Ольга Сухомлинська

ДЖЕРЕЛА РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Про значення школи

У школі вчать не тільки читати, писати, думати, пізнавати навколишній світ та багатства науки і мистецтва. **У школі вчать жити.** У школі вчаться жити. Школа — це духовна колыска народу. Без школи в народі немає майбутнього. Що більше мудрості, то величніше його майбутнє. Школярі не просто діти, які зібралися в одному місці. Вони становлять дитяче суспільство, що живе за своїми гармонійними законами, розвиває та робить людину мудрішою і водночас прикрашає спільноту дорослих, що є його гордістю. Закони, за якими живе школа, — це дитя нації, дух національного життя. У школі живе багатівікова культура нації; ти не просто подорожник, що прийшов напитися до цього вічного джерела; ти — бджола, яка збагачує вулик національної культури, твій обов'язок — внести в цей вулик свою частку, збагатити духовне надбання народу.

Від того, яке ставлення до себе зуміє виховати школа, залежить сила її впливу на найчуйніше, найсприйнятливіше покоління і водночас на весь народ. Колыскою народу школа є в тому сенсі, що вона — головний скульптор душі народу. Школа накладає незабутній відбиток на культурний образ тих, хто був її вихованцем. Справжня школа пишається тим, що всі дорослі з гідністю називають себе її учнями.

Я вважаю надзвичайно важливим виховання в юнацтва погляду на школу як на найголовніший осередок духовного життя народу. Школа має бути місцем зберігання духовних цінностей — і рукотворних, і нерукотворних. Тількино побудували школу і її поріг переступив перший вихованець, тількино почалося тонке доторкання думки і серця педагога до серця дитини (а з цього, власне, і починається школа), на полицю шкільної бібліотеки нехай ляже книга, яка зберігатиметься тут *вічно*. Це не звичайна бібліотека, в якій книги видаються для читання. Це в широкому сенсі шкільний прихисток духовної культури народу. Триста, п'ятсот, тисячу років житиме школа, стільки ж років нехай живе в ній книга. Камінь, покладений в основу фундаменту, цегла, вмурована в стіну, можуть вивіритися і перетворитися на порошок через тисячоліття, книга ж ніколи не має перетворитися на порошок. Школа як колыска народу, колыска духу і культури народної живе насамперед у книзі. Як важливо, щоб це зрозуміли не тільки вчителі, а й вихованці школи. У кожній школі має бути неповторне обличчя: свої звичаї, традиції, своє свято.

Про вагу слова

Я вірю в могутню, безмежну силу слова вихователя. Слово — найтонший і найгостріший інструмент, яким ми, вчителі, маємо вміло торкатися сердець наших вихованців. Виховання словом — найскладніше, найважче, що є в педагогіці і в школі. Цілковитою безглуздістю є твердження про те, що слабке місце виховної роботи в багатьох школах — словесне виховання. Потрібно говорити про інше: про примітивність словесного виховання, про невміння окремих вчителів виховувати словом.

Слово вчителя я вважаю найнеобхіднішим і найтоншим дотиком до людини, впевненої у правоті й красі своїх поглядів, переконань, світогляду, до серця людини, яка прагне *бути хорошою*. Зауважте — дотик переконаності до бажання *бути хорошим*, до прагнення стати сьогодні кращим, ніж був учора. Лише за тієї умови, коли перетинаються ці дві речі, є справжнє виховання. Отже, виховання словом стає можливим тільки там, де перед вами — *виховувана* людина. Творити людську *виховуваність* — це основа етичного виховання.

Виховуваною дитину роблять радість, щастя, життєрадісне світосприйняття. Справжня гуманність педагогіки полягає в тому, щоб берегти радість, щастя, на які має право дитина.

Про одну подію, яка сталася в моїй практиці, йдеться в оповіданні «Блакитні журавлі» (с. 438).

Є дитячі питання, які чути боляче, а відповідати на них дуже важко. Виховання не має такої магічної сили, щоб робити людину щасливою незалежно від тих обставин, у яких вона живе, але виховання має берегти це величезне, ні з чим не порівнянне духовне надбання, духовне багатство маленького серця — радість, щастя. І якщо в дитячу душу прийшло горе, ми повинні пам'ятати, що перед нами людина, якій треба дати насамперед мир, спокій, зняти страждання, збентеження, смуток, а потім принести маленькій людині радість буття — ту радість, без якої журавлі ніколи не здаються блакитними. Якщо ваша дитина бачить світ життєрадісним, якщо кожне явище, що оточує її, повертається до неї тим боком, який осяяний красою, тонкістю, тендітністю, ніжністю, вона легше піддається вихованню. Вона жадібно вслуховується в кожне ваше слово.

Виховуваною людину робить краса, точніше — духовне життя у світі прекрасного. Мій ідеал у тому, щоб буквально кожна дитина побачила прекрасне, здивовано зупинилася перед ним, зробила прекрасне часточкою свого духовного життя, відчула красу слова та образу. Світ краси навколо нас невичерпний та безмежний. Зумійте відкрити цей світ так, щоб у душі дитини, як музика, зазвучало слово, щоб важкий пошук слова став для дитини ні з чим не зрівнянною радістю. Якщо в душі вашого учня заграла музика слова, він стане

вашим вихованцем. Ваше слово — етичне повчання дістанеться найпотаємніших куточків його душі і пробудить бажання бути хорошим.

Людські вчинки — у **слові**, навіть у погляді. Слово — найтонший дотик до серця; воно може стати і ніжним поцілунком, і духмяною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, що копірсно вніжну тканину душі, і розпеченим залізом, і відром холодної води, і грудками бруду — все це може нести в собі людське слово; воно обертається найнеочікуванішими вчинками навіть тоді, коли його немає, а є мовчання.

Кожне слово, що звучить у стінах школи, має бути продуманим, мудрим, цілеспрямованим, вагомим і — це найважливіше — зверненням до совісті живої, конкретної людини, з якою ми маємо справу. Нехай усе в школі задумується і здійснюється так, щоб не було знецінення, інфляції слів, а навпаки, щоб ціна слова невинно зростала. Дитячим, іграшковим речам не треба давати гучних назв, які нерідко даються, породжуючи легковажне ставлення до слова і марнослів'я (наприклад, працює звичайний дитячий гурток, а називається він чомусь Малою академією наук, абияк створюється батьківський лікнеп, якому присвоюється гучне найменування університету). Не треба примушувати дітей давати гучні і, по суті, нездійсненні обіцянки («Будемо вчитися лише на "відмінно" та "добре"!»), не треба розхвалювати за працю, до якої не докладено серйозних зусиль. Якщо хтось намагається «відкараскатися» порожньою обіцяною, я застерігаю колектив і того, у кого вже відкрився рот для «чесного слова»: «Краще помовчимо. Подумаємо. Найголовніше — *навчимося прагнути*».

Слово етичного повчання вихователя сприймається лише тоді, коли він має моральне право повчати. Не треба бути ангелом, щоб мати моральне право виховувати справжню людину, треба самому бути справжньою Людиною — жити *правильно*, любити людей, високо нести свою гідність патріота, громадянина, трудівника. Якщо ваше слово етичного повчання співзвучне вашому внутрішньому духовному світу, одухотворене вашими переконаннями, воно, як магніт, притягує тих, хто засумнівався в людині, і ви стаєте для них опорою і дороговказом.

Про моральне виховання

Моральне обличчя людини величезною мірою залежить від того, що дає їй в дитинстві радість, щастя. Якщо афористично висловитися про сутність виховання, то не буде перекирчування істини сказати: чесноти й вади, що утверджуються в душі *вихованця*, *живляться* радіщами і смутком, щастям і бідою, журбою і захопленням, пригніченістю та одухотворенням. Тут я на вмисно поставив поруч два слова і виділив їх. Мудре слово *вихованець* ба-

гатьма нитями пов'язане зі словом *виховувати*. Виховується й дорослішає дитина не тільки завдяки молоку матері і хлібу насущному, але й їжі духовній. Вчиться жити її радощами й бідами — у цьому мистецтво виховання. Духовне благородство людини залежить врешті-решт від того, що викликало в дитячі роки її захоплення та її сльози. А щедрість і безкорисливість цілком залежать від благородного джерела захоплення і смутку, радощів та бід. Я аніскільки не перебільшую, запевняючи мого найдорожчого читача — молодого педагога, що радість щедрості — найблагородніша духовна сила, яка пробуджує в юному серці подив перед людським благородством, гордість від усвідомлення своєї причетності до творення цього благородства.

Особливість педагогічної майстерності полягає в тому, щоб увесь процес виховання був втручанням педагога в життя людського духу — в усе те складне і часом ледь відчутне, що виражає собою людина. Я твердо переконаний, що всі вчинки, всі справи, до яких ми спонукаємо своїх вихованців, мають включатися в життя людського духу; лише за цієї умови повсякденне життя, буденні стосунки і є вихованням — не треба жодних спеціально придуманих засобів впливу. Якщо я даю дитині лопату і кажу їй: посади дерево, то це означає, що й майбутня праця, яка становить суть мого задуму, і деревце, і земля, і життєдайна вода — все це виражатиме духовні рухи і стосунки. Одна з найбільш неприпустимих вад виховання в тому, що праця дітей — деколи дуже значна — відбувається ніби осторонь від життя духу, ні до чого не закликає і ні в чому не переконує, не збуджує ні думок, ні почуттів, ні вольових зусиль.

Щоб бачити себе, маленька людина має навчитися бачити життя. Бачити людину, розуміти і відчувати у ній красу, дивуватися і захоплюватися нею, співвідносити себе з побаченим і зрозумілим, ніби приміряти свої чесноти з тим, що вона вважає за зразок. Я вважаю дуже важливим розповідати підліткам, юнакам і дівчатам про прожите життя. Про те, що людина зробила за своє життя, чим вона звітує перед поколіннями, які приймають від неї естафету творчості, творення, як в оповіданні про яскраве людське життя — «Найщасливіша людина на землі» (с. 512).

Діти щодня зустрічаються одне з одним на шкільному подвір'ї, в коридорі, у класі. Вони дивляться одне одному в очі, довіряють одне одному свої таємниці, сперечаються, радіють, засмучуються, буває — б'ються, ховають свої великі й маленькі образи. За буденними справами часом губляться тонкощі людських стосунків. Вихователі, не забувайте, що розуміти ці стосунки — ваш перший обов'язок. Як бачить кожен ваш вихованець людину, що він відкриває в ній, що залишає в іншій людині і що залишає у своєму серці від інших людей — це в сотні разів важливіше, виконав він чи не виконав сьогодні домашнє завдання. По суті, виховання є тривалою, багаторічною підготовкою

маленької людини до розуміння істини: Людина — найвища цінність. Розуміння не споживацького, не для себе, а для людей. Одна з тонких граней педагогічної майстерності — творити у своєму вихованцеві потребу в людині.

Необхідно замислитися у зв'язку з цим ще над однією дуже важливою гранню складного процесу виховання. У вихованні чітко розрізняються дві речі — ствердження і заперечення. Ми завжди щось прагнемо ствердити або щось осудити, подолати. Від того, у якому співвідношенні перебувають ці дві речі, залежить мудрість виховання. Там, де переважає утвердження, панує творча праця, взаємна довіра; вчителів і батькам легко дихається, виховувани підкоряються волі вихователів. Навпаки, там, де в своїх зіткненнях з дітьми доводиться насамперед осуджувати, долати вади, все шкільне життя стає важким, учителям й батькам неймовірно важко.

Якнайменше гучних фраз про любов до людини взагалі, якнайбільше конкретних справ, щирої участі в житті, у творенні радощів — ось що має стати правилом морального виховання. Дуже небезпечно, коли добро твориться напоказ; надаючи допомогу товаришеві, дитина заздалегідь розраховує на похвалу, заохочення.

Ідеал виховання в тому, щоб віддавання духовних сил в ім'я людини зберігалось в серці як щось сокровенне і недоторканне. Почуття потреби в людині за своїм характером — одне з найбільш сором'язливих почуттів. Л. М. Толстой вважав сором'язливим навіть почуття патріотизму.

У дитинстві надзвичайно велику роль відіграють духовне самовиховання, самопізнання, загартовування, вміння вимагати від себе і віддавати накази собі. Дух невіддільний від тіла; сила духу виявляється в умінні напружувати фізичні сили, у злитті фізичної витривалості з тонкими, ніжними почуттями. Мене завжди дивувало, що фізичне виховання дітей і в теорії, і на практиці відривається від завдань духовного становлення особистості. Цей розрив неприпустимий. Фізичне напруження завжди має захоплювати духовну сферу і пробуджувати ставлення особистості до сили власного духу — лише за такої умови людина набуває здатності виховувати себе.

Я ще раз підкреслюю надзвичайну важливість загартовування духовних сил уже в молодшому віці. Випустите молодший вік — усе випустите. Неприпустимо вселяти в свідомість першокласників думку: ми ще маленькі, нам і те несила, і це важко. Дитині не хочеться думати і відчувати, що вона слабка, беззахисна й маленька. Те, що вона маленька і потребує вашого захисту, те, що її треба постійно захищати від біди і небезпеки, — тримайте це у думці, а в дитячій свідомості і в серці утверджуйте переконання: я повинна бути сильною і мужньою; не мене нехай захищають, а я повинна захищати, світ повен істот, які незмірно слабші за мене, я повинна бути їхнім захисником.

Про казку в житті дитини

Дитинство — найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя. І від того, яке було дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що ввійшло в її розум і серце з навколишнього світу, — від цього значною мірою залежить, якою людиною стане сьогоднішній малюк. У дошкільному і молодшому шкільному віці формуються характер, мислення, мовлення людини. Можливо, все те, що приходить у розум і серце дитини з книжки, з підручника, з уроку, саме й приходить лише тому, що поряд із книжкою — навколишній світ — природа, поля і луки, синє небо і серпанок туману на обрії, пісня жайворонка та нічні шерехи, завивання холодного зимового вітру і чудернацькі візерунки на шибках, щойно розквітлий пролісок і пахощі пробудженого листя; тому, що навколо маленької людини добро і зло, які вона бачить у навколишньому світі, і в цьому світі робить свої нелегкі кроки на довгому шляху від народження до моменту, коли зможе сама відкрити і прочитати книгу.

Чому казка розвиває мову і мислення сильніше, ніж будь-який інший засіб? Тому що казкові образи яскраво емоційно забарвлені. Слово казки живе в дитячій свідомості. Серце завмирає в дитини, коли вона слухає або вимовляє слова, що створюють фантастичну картину. Я не уявляю навчання в школі не тільки без слухання, а й без створення казки.

Був колись у нас випадок. Учитель повів малюків-першокласників до лісу. Сіли діти на галявині. Тихо шумить ліс, десь співає лісовий голуб — тур... тур... З яру чутно дзюрчання струмочка.

Відкрив учитель книгу і прочитав казку. Розповідалося в тій казці про те, що далеко-далеко, на високій горі, під голубим каменем народилася Біла Хмаринка. Маленька, ніжна, мов голубенятко, з тоненькими крильцями. Прилетів вранці легенький вітерець, доторкнувся до крильця Білої Хмаринки, й полетіла Хмаринка в небо...

Сидять малюки — не ворухнуться, слухають, затамувавши подих; загорілися вогники мрії в дитячих очах. Закінчено читання, вчитель говорить:

— Це казка. Насправді такого не буває. Хмаринка — не птах, у неї немає крил. І вітер не може приголубити Білу Хмаринку, як мовиться у казці. Хмаринка — це крапелька води. Як ранковий туман — знаєте? Сірий, неприємний...

Згасли дитячі очі...

Прийшла додому моя маленька дочка Оля. Плаче.

— Чому ти плачеш, Олю? Хто тебе скривдив?

І розповіла Оля про своє горе. Як радісно було їй, коли вона вірила, що Біла Хмаринка — це казкова пташка з тоненькими крильцями. А виявилось — немає ні гори, ні казкового голубого каменя, ні крилець, ні ласкавого вітерцю. Є холодний сирій туман. «Хай живе Біла Хмаринка з крильцями», — тихо сказала Оля й глянула мені у вічі з надією. Я зрозумів, у чому справа... Я розповів Олі свою казку про далеку гору, казковий голубий камінь і дівчинку Олю.

— Це правда? — з радістю і побоюванням запитала дівчинка.

— Правда, Олю...

Радість зацвіла в дитячих очах, немов пролісок.

Цей випадок я пригадую, думаючи про тонкощі впливу на дитячий колектив. Ми живемо у вік пізнання. Кожна річ, кожне явище мають свої джерела і причини. Все стає зрозумілим, пізнаваним, закономірним. Але не можна забувати, що, крім несхитних закономірностей навколишнього світу, є світ дитинства. Дитина пізнає світ і своїх ровесників, пізнає вчителя і батьків по своєму. Її думка спрямовується у світ істини на крилах казки. І якщо біла хмаринка буде для дитини тільки скупченням сірих крапель вологи, світ дитинства зблякне, дитяча думка буде кволою. Збіднюючи світ дитинства, ми закриваємо очі дитини на людину, утруднюємо її входження в суспільство.

Дітей, які щойно переступили поріг школи, тягне до товаришів, до школи тому, що їм хочеться колективно пережити незрівнянні почуття, які навіюються казкою. Їх тягне й до вчителя тому, що від нього вони чують казку, слухають її, затамувавши подих. Учитель на все життя запам'ятовується, входить у духовний світ дитини передусім як казкар. Хвилюючі спогади про дитячий колектив відкладаються в емоційній пам'яті дитини з того часу, як вони, прийшовши до школи, в тиху вечірню годину сидять, притулившись одне до одного, і слухають казку, а за вікном — січневі сутінки або тиха червнева ніч...

Казка, гра, фантазія — животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень. ...Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками; воно стає сферою духовного життя дитини, засобом висловлення думок і почуттів. Без казки — живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, — неможливо уявити дитячого мислення і дитячої мови як певного ступеня людського мислення і мови.

Казка невіддільна від краси, сприяє розвитку естетичних почуттів, без яких неможливо благородство душі, щира чуйність до людського нещастя, горя, страждань. Завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем. І не тільки пізнає, а відгукується на події і явища навколишнього світу, виявляє своє ставлення до добра і зла. З казки бере дитина перші уявлення про справедливість і несправедливість.

Дорогий друже, вихователю! Не позбавляйте дитину бачити світ, відбитий у чарівному дзеркалі казки. Якщо ви хочете, щоб вихованець ваш став розумним, допитливим, кмітливим, якщо у вас є мета утвердити в його душі чутливість до найтонших відтінків думки й почуття інших людей, — виховуйте, пробуджуйте, одухотворюйте, надихайте його розум красою слова, думки, а краса рідного слова, його чарівна сила розкриваються передусім у казці. Казка — це колиска думки, зумійте поставити виховання дитини так, щоб вона на все життя зберегла хвилюючі спогади про цю колиску. Краса рідного слова — його емоційні барви й відтінки — доходить до дитини, зворушує її, будить почуття власної гідності тоді, коли серце доторкається до серця, розум до розуму. Поетичне звучання рідного слова стає музикою для дитини тоді, коли вона сама бере в руки інструмент, сама творить музику, бачить, відчуває, як її музика впливає на інших людей. Під калиновим кущем ми десятки разів розповідали одну казку тільки для того, щоб ще раз почути слова *гуси-лебеді, ліс-праліс, зоря-зоряниця*. Як співакові хочеться спробувати свої сили в новій пісні, так і нам хотілося співати слово.

Умійте відкрити перед дитиною в навколишньому світі щось одне, але відкрити так, щоб шматочок життя загравав усіма кольорами веселки. Залишайте завжди щось недомовлене, щоб дитині захотілося ще і ще раз повернутися до того, про що вона дізналася.

Щоразу, коли мене запитують, як я з дітьми складаю казки, мені пригадується моя бабуся Марія. Згадуючи своє дитинство, я бачу її чорні очі й чую казку. Мені тоді здавалося, що бабуся *бачить казку*: її погляд був спрямований у далекий степ або в густе листя саду, у вечірні сутінки або в білу снігову заметіль. Я мріяв про те, що ось завтра я нарешті підгляну, де бабуся бачить казку, і сам навчуся бачити дивовижне, казкове, незвичайне.

Казка — благодатне джерело виховання любові до батьківщини, яке нічим не можна замінити. Патріотична ідея казки — в глибині її змісту; створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона — творіння народу. Здається, казка побудована на «побутовому» сюжеті: дідусь і бабуся посадили ріпку... дідусь вирішив обманути вовка, зробив солом'яного бичка, та кожне слово цієї казки — як найтонший штрих на безсмертній фресці, в кожному слові, в кожному образі — гра творчих сил народного духу. Казка — це духовні багатства народної культури, пізнаючи які, дитина пізнає серцем життя народу.

Теплий літній вечір. На голубому небі спалахує перша зірочка. Щодня до мене приходять діти. Дошкільники, першокласники, другокласники... ми сіда-

ємо під столітнім дубом. Замовкає село, засинає степ, із саду долинають таємничі звуки, спить озеро. Увесь світ навколо спить, лише зірочка в небі мерехтить та цвіркун співає.

Це і є наша Школа під Блакитним Небом. Діти приходять у світ казки. У ці прекрасні літні вечори ми стаємо поетами — складаємо казки. Все, що ми бачимо, здається нам у ці дивовижні години казкою. Школа під Блакитним Небом — це джерело живої думки й слова, до якого я щодня приводжу вас, щоб ви стали людьми великої душі, розумними й сердечними, мудрими мислителями.

Тридцять п'ять років я торкаюсь словом до вашої душі. Десятиріччя праці — нелегкої, але радісної — переконали мене: казка, творчість — це найтонший і найніжніший дотик. Казка — дитинство думки. Вона робить світ дитинства яскравим і цікавим.

Ми написали тисячі казок. Хто ж їх автор? Це чудова українська ніч, і декілька поколінь маленьких дітей, і я — всі ми творці казок Школи під Блакитним Небом.

Я розповідаю казки. Вони творяться тут же. Кожен із нас — і я, і діти — стає в ці чудові години поетом. Коли в мене не вистачає яскравого, потрібного слова, діти допомагають мені. Ми склали тисячі казок. Наша творчість не є чимось винятковим і надзвичайним. Вона доступна кожному вчителю й кожному учневі. Бо кожна дитина — поет, бо вчителю треба вміти ввести її у світ творчості.

КРАСА — РАДІСТЬ НАШОГО ЖИТТЯ

Про відчуття краси

Краса — це радість нашого життя. Людина стала Людиною тому, що побачила глибину блакитного неба, мерехтіння зірок, рожевий розлив вечірньої зорі, прозорий серпанок степових просторів, багрянний захід перед вітряним днем, тріпотіння марева над обрієм, сині тіні в заметах березневого снігу, журавлину зграю в блакитному небі, відблиск сонця в міріадах крапель ранкової роси, сірі нитки дощу в хмарний день, фіолетову хмару на бузковому кущі, ніжну стеблинку та блакитний дзвіночок проліска — побачила і, здивована, пішла землею, створюючи нову красу. Перед людиною відкрилася радість життя тому, що вона почула шепіт листя і пісню коника, дзюрчання весняного струмочка і переливи срібних дзвіночків жайворонка в гарячому літньому небі, шелест сніжинок і стогін хуртовини, ласкавий плескіт хвилі й урочисту тишу ночі — почула і, затамувавши подих, слухає сотні й тисячі років чудову музику життя.

Ці слова ми повторюємо в ті щасливі хвилини, коли перед дітьми відкриваються нові переливи краси навколишнього світу, пробуджуючи в них радість, хвилювання, подив. Про срібні дзвіночки пісні жайворонка говоримо ми в гарячий літній день, коли, відпочиваючи в затінку діброви після походу або після роботи, діти вдивляються в тремтливий клубочок життя... Слова про прекрасне доходять до дитини лише тоді, коли вона серцем відчуває красу. Спостереження і слухання, переживання почутого — це перше віконце у світ краси.

Я бачу дуже тонке та складне виховне завдання в тому, щоб людина вже в роки дитинства дорожила красою в усіх її проявах, одухотворювалася прекрасним, прагнула створювати, оберігати, стверджувати красу навколо себе і в самій собі.

У мене є кілька казок, призначених для того, щоб учити надихатися. Казці «Краса, Натхнення, Радість і Таємниця» (с. 25) я надаю дуже великого значення у вихованні.

Я прагну до того, щоб уже на рубежі дитинства і отрочтва кожен мій вихованець був зачарований думкою про вічність краси, про красу життя, сповненого праці, творення, турботи про прекрасне.

Я веду своїх вихованців тисячу разів до витоків краси — за роки навчання в початкових класах. Це уроки бачення прекрасного. Діти вчать бачити, милуватися, вслухатися в музику навколишнього світу, розуміти його.

Краса облагороджує

Краса — один із струмочків, що живлять доброту, сердечність, любов. Замилування кущем шипшини, на якому палають червоні ягоди й помаранчеве листя, маленьким кленом і стрункою яблунькою з кількома жовтими листочками, кущем помідорів, обпаленим першим нічним подихом заморозку, — все це пробуджує в дитячих серцях ласкаве, доброзичливе, турботливе ставлення до живого і красивого. Дитина співчуває рослинам, які готуються до зими. Вони стають для неї живими істотами, яким буде холодно під пронизливими вітрами. Дитина хоче захистити рослину від холоду. Коли ми вкриваємо на зиму троянди й виноград, діти ласкаво, дбайливо пригинають кожну гілочку до землі, щоб не зламати і не пошкодити. Узимку діти з тривогою говорять про молоді дерева: «Чи не холодно їм?» І коли ми збираємо сніг, щоб набрати якомога більше вологи для дерев, то ця праця для дітей — щира турбота про красу, а не просто виконання обов'язків.

Я бачу великий виховний сенс у тому, щоб дитина бачила, розуміла, відчувала, переживала. Усвідомила як велику таємницю *пробудження життя* в природі. Перші весняні квіти і бруньки, що розкрилися, перші ніжні стрілочки трави, перший метелик, перше кумкання жаби, перша ластівка, перший грім, перша весняна купіль горобця — усе це я розкриваю перед дітьми як красу вічного життя. І що глибше вони одухотворюються цією красою, то сильніше прагнуть творити прекрасне. Справжнє свято для дітей — цвітіння саду. Рано-вранці діти приходять у сад, милуються білими, рожевими, фіолетовими, помаранчевими хвилями, що ніби плывуть садом, слухають бджолину арфу. Не можна довго спати в ці дні, треба прокидатися на світанку, — вчу я дітей, — проспиш красу! І діти підводяться до схід сонця, щоб не пропустити тих хвилин, коли перші промені засвічуються на квітах, рясно вкритих краплями роси. Це дивовижна гра кольорів і відтінків, і якщо дитина, затамувавши подих, милується цією красою, вона не буде черствою, байдужою, бездушною людиною. Духовне багатство, набуте завдяки замилуванню красою, ми розвиваємо і збагачуємо у праці, спрямованій на створення радощів для людей.

Людина проходить тривалу школу облагородження почуттів, перш ніж вона піднесеться до такого високого, безкорисливого бачення краси. Ця школа починається зі споглядання красивого в природі, з уміння бачити і чути красиве; вона включає в себе мудрі уроки розуміння людської вірності, відданості, прихильності, обов'язку, відповідальності. Не може по-справжньому бути безкорисливо закоханим у красу той, хто не перестраждав, хто не збагнув краси материнської душі, що мовчки схилилася над могилою сина.

Учити бачити красиве

Я вважаю дуже важливим учити маленьку людину бачити красу й водночас думати про красу і людське благородство. Думка, розуміння, роздуми відіграють величезну роль у відточуванні почуттів. Ми з дітьми йдемо зустрічати світанок на березі ставка, і тут я розповідаю їм казку «Віл та Синичка» (с. 40).

У мене є ціла збірка казок для маленьких дітей про красу. Найголовніше в цих казках — спонукання до роздумів про прекрасне, становлення переконань і поглядів на красу природи, людини, її вчинків. Казка «Віл та Синичка» змушує дітей замислитися над тим, що краса відкривається тільки мудрому і мислячому.

Є в нас казка про Першу Кульбабку. У ній розповідається про те, як серед зеленої трави спалахнула яскрава, як сонечко, квітка кульбабки. Усі зелені билинки (травинки) звернули на неї увагу: що це таке, звідки така дивовижна краса? Кульбабка запишалася: я найкрасивіша, я єдина в світі. Але ось спалахнули десятки, сотні інших яскравих сонечок, і про Першу Кульбабку забули: травинки милувалися тими квіточками, які цвіли поблизу.

Слухаючи і переживаючи цю казку, діти замислюються над тим, що справжня краса невіддільна від скромності й гідності.

З дитячими уявленнями про красиве треба бути дуже вдумливим і обережним. Мабуть, ніде поверховість не завдає стільки шкоди, як під час бесіди про красу. Необережним словом можна заподіяти великої шкоди.

Краса немов розкриває очі на світ. Погане, потворне, непомітне протягом тривалого часу у світлі краси стає раптом нестерпним. Одна із закономірностей виховання — зло і потворність нехай витісняються красою. Поставте на стіл серед класу гарну гілочку квітучої верби — і діти помітять у кутку павутину. Посадіть біля входу до школи вічнозелену ялину — і в кожного вашого вихованця, що проходить повз ялинку, щоразу з глибини душі здійматиметься невиразне бажання зробити щось хороше — допоможіть йому осмислити це бажання!

ОПОВІДАННЯ І КАЗКИ

Краса, Натхнення, Радість і Таємниця

Пішов маленький Хлопчик до лісу. Зустрів Дідуся, що йшов із лісу. Дідусь був утомлений, але радісно посміхався.

— Чого ви посміхаєтесь, Дідусю? — запитав Хлопчик. — Напевно, в лісі є щось дуже гарне?

— Так, Хлопчику, в лісі є Краса, Натхнення, Радість і Таємниця. Я побачив їх, і мені захотілося жити ще багато-багато років. Хлопчик побіг до лісу.

Подивився навколо себе. Усе красиве: і дуб могутній, і ялина чепурна, і верба плакуча, і береза білокора. Але найкрасивішою здалася Хлопчикові маленька квітка фіалки. Вона підвела з трави свою синю голівку з фіолетовим оком і здивовано дивилася на Хлопчика.

— Це Краса, — тихо прошепотів Хлопчик.

Прислухався Хлопчик і почув далеко-далеко тиху пісню дикого голуба: тур... тур... І тієї ж миті згадалося Хлопчикові щось ласкаве і добре. Згадалися Хлопчикові материнські руки. Захотілося йому самому заспівати пісню про маму.

— Це Натхнення, — тихо прошепотів Хлопчик.

Ще пильніше подивився Хлопчик навколо себе. Яскраво сяяло сонечко, високо в синьому небі літали птахи, до самого обрію пливли зелені хвилі лісу.

«Як добре, що я все це бачу і відчуваю, — подумалося Хлопчикові. — Світ — це Радість, жити — це Радість».

Але де ж Таємниця? Довго, дуже довго приглядався і прислухався Хлопчик, але Таємниці так і не помітив.

Пішов Хлопчик до лісу і другого дня. Знову зустрів Дідуся, що йшов з лісу. Розповів Хлопчик, як він зустрівся з Красою, Натхненням і Радістю, а ось із Таємницею й не зустрівся.

— Дідусю, де ж Таємниця?

Дідусь загадково посміхнувся й відповів:

— Доживеш до сивого волосся — побачиш Таємницю.

Минуло багато років. Хлопчик виріс, став дорослою людиною. Він одружився, виростив дітей, і діти його стали дорослими. Став він сивим Дідусем.

Пішов одного разу Дідусь до лісу. Багато років минуло з того часу, як маленьким Хлопчиком почув він слова про Красу, Натхнення, Радість і Таємницю. І ось тепер згадалися йому слова Дідуся. Перше, що побачив у лісі, — дивовижно красиву фіалку в зеленій траві.

«Це та сама квітка, яку я бачив тут багато років тому, — подумалось Дідусеві. — Невже вона вічна?»

Прислухався Дідусь: так само шепоче трава, шелестить листя. Підвів він голову й побачив: пливуть білі хмари, летять журавлині ключі в синьому небі...

— Тож ось у чому Таємниця, — здогадався Дідусь. — Краса вічна.

Краплина роси

Рано-вранці на квітці троянди прокинулася Краплина роси. «Як я тут опинилась? — думає Краплина. — Увечері я була високо в небі. Як я потрапила на Землю?»

І захотілось їй знову в небо.

Пригріло Сонечко. Випарувалася Краплина, піднялась високо-високо у блакитне небо, до самого Сонечка. Там тисячі інших краплин. Зібралися вони в чорну хмару і затулили Сонечко.

— Чого ви заховали мене від людей? — розгнівалось Сонечко.

І послало на хмару вогненну стрілу.

Ударила вогненна стріла, заgrimів грім. Злякалася чорна хмара й розсипалась. Пішов дощ. Упала Краплина на Землю.

— Дякую тобі, Краплино, — сказала Земля. — Я так скучила за тобою.

Кінь і вершник

У маленькому будиночку жив Скульптор. Він умів вирізьблювати з дерева людей, тварин, казкових птахів і навіть квіти з тонкими прозорими пелюстками.

Поряд зі Скульптором жив Хлопчик із мамою. Його мама випалювала з дерева вугілля та продавала його на базарі. Тим вони і жили.

Хлопчик приходив до майстерні Скульптора, сідав на ослін і дивився, як із дерева народжуються життя і краса.

Одного разу Скульпторові привезли з лісу велику колоду. Розпиляли на дві частини. Одну частину принесли в майстер-

ню, а іншу кинули на смітник у дворі, біля будиночка Хлопчика.

Багато днів працював Скульптор. Хлопчик бачив, як із дерева народився кінь. Він був наче живий. Він рвався уперед, але невидимий вершник стримував його.

— А де ж вершник? — запитав Хлопчик.

— Вершник залишився в іншій половині дерева, — відповів Скульптор, і його руки затремтіли. Скульптор був старий і слабкий тілом, щоденна праця виснажила його.

Хлопчик побіг до матері. Він хотів сказати їй: «Мамо, понесіть у майстерню Скульптора другу половину колоди, у ній вершник».

Проте другої половини колоди давно вже не було. Мама розрубала її й випалила з неї вугілля.

— Навіщо ж ви, мамо, спалили вершника? — запитав зажурений Хлопчик.

Мама дивилася на сина з подивом.

Вогнище у полі

Тихий осінній день. Сонце світить, але вже не гріє. У повітрі літають срібні павутинки. Біля ставка, в лузі, пасуться корови.

Ми з мамою на полі. Мама працює, а я біля неї. Увечері ми сидимо біля великої купи картоплі. Горить невелике вогнище. Печеться картопля. Як гарно сидіти біля вогнища, ворухити паличкою жар і чекати печеної картоплі.

Ось і спеклася картопля. Ми втішаємося смачною картоплею, а в синьому небі видніється журавлиний ключ. Сонце сідає за ліс, поле темнішає, з долини тягне прохолодою.

Коли я пригадую цей день, на серці стає так легко...

Яблуко й світанок

Малий Мишко часто приходив у сад до свого дідуся Корнія. Дідусь пригощав онука смачними яблуками, грушами, медом.

Та Мишко не міг відірвати очей від великого-великого, білого, ніжного яблука, що світилося аж на верхівці однієї яблуні.

— Дідусю, любий, дозвольте, я полізу й зірву он те яблуко.

— Ні, — відповів дідусь, — яблуко дістанеться тому, хто приїде в сад на світанку й годинку попрацює: налле бджолам води, позрізає сухі гілочки.

Кілька разів збирався Мишко прийти в сад на світанку, та не міг подолати лінощів.

Нарешті зібрався-таки з силами, розплющив очі, коли було ще темно, відкинув подушку й побіг до дідуся в сад. Налив бджолам води, позрізав сухі гілочки.

Ось і світанок. Підійшов Мишко до яблуні з омріяним яблуком, і в нього дух захопило. Величезне яблуко на самісінькій верхівці не біле, а рожеве, як небо на світанку.

— Що ж, тепер яблуко твоє. Лізь і зривай, — сказав дідусь.

— Ні, дідусю... Нехай завтра...

— Чому?

— Хочу ще раз побачити світанок.

Скільки ж ранків я проспав!

Завтра літні канікули.

Третьюкласник Василько питає батька:

— Тату, що я робитиму влітку?

— Відпочиватимеш, — відповідає батько, — а хочеш, завтра поїдемо зі мною в поле.

Зрадів Василько. Його батько працював агрономом. Він устав до сходу сонця і їхав у поле на весь день.

Уранці Василько крізь сон чує: хтось торкнувся його плеча, термосить, будить. Ой, як не хочеться вставати! Але ж згадав Василько, що сьогодні вони з батьком їдуть у поле. Схопився, глянув довкола. Надворі ще темно. На небі зірки сяють, а на сході небо рожевіє.

Василько вмився, поснідав з батьком. Ось вони вже надворі. Василько показує на рожеве небо й питає:

— Тату, невже там пожежа?

Батько усміхнувся:

— А ти ніколи не бачив, як сходить сонце?

— Не бачив, — відповів Василько.

Потім вони стояли на околиці села.

Перед ними жовтіло пшеничне поле у променях сонця, що сходило. Сяяли крапельки роси. Високо в синьому небі співав жайворонок.

— Як гарно! — тихо промовив Василько. — Невже так починається кожен день? Скільки ж я ранків проспав!

Ой, який музика!

У високому зеленому просі жив Цвіркун. Удень він ховався від сонця. Тільки-но сонечко заїде, Цвіркун вилазить на високе стебло. Сяде на зеленому листку. Перед ним просо — як ліс. Сяде й налагоджує свою скрипку. Бо Цвіркун — ой який музика! У нього співуча скрипочка. Торкнеться її Цвіркун смичком — бринить дивна, чарівна музика. Слухають ту музику дерева й квіти. Слухають зайчики й мишенята. Слухає увесь степ.

Ласкавий вітер і холодний вітрюган

У темному лісі, в глибокому яру, спали два вітри. Ласкавий — хлопець із синіми очима. І холодний — дід із колючою бородою.

Настала зима. Сонечко вже не піднімалося високо над землею. Білі сніги вкрили поле. Зашуміли тривожно верховіття дерев. Прокинувся в глибокому яру холодний вітрюган. Устав, вийшов з лісу. Застогнала хуртовина. Іде землею холодний вітрюган — замерзають річки, гуде хуртовина.

Та ось піднялося сонечко вище. Заболіла спина в холодного вітрюгана. Поплентався він у темний ліс, заліз у глибокий яр і спить.

Прокинувся ласкавий вітер, вийшов із лісу. Засміялося сонечко, потекли струмки, зацвіли квіти, зашуміли трави.

Райдуга в бурульці

Удень почав танути сніг, падали краплі з дахів. А вночі знову підмерзло.

Вийшов із хати Юрко й побачив велику крижану бурульку. Вона звисала з даху. Зійшло сонце, і бурулька заблищала різнобарвними вогниками — синім, рожевим, червоним, блакитним, жовтим.

Юрко стоїть, затамувавши подих від здивування. Красива бурулька, мов райдуга.

На даху, біля бурульки, сіли горобці та цвірінькають. Вони теж милуються бурулькою.

Як дзвенять сніжинки

Це було темного зимового вечора. Сонце сховалось за обрій. Зарожевів сніговий килим. Стало тихо-тихо. Замерехтіли зірки у високому небі.

Раптом із півночі насунула чорна хмара. Пливе над снігами. Потемнів сніговий килим. Падають сніжинки на землю. Тихо лягають на поле, на ліс, на дорогу. Я прислухаюсь до тихого снігопаду і чую ніжний дзвін. Немов десь далеко-далеко бринить велика кришталева чаша, до якої доторкається срібний молоточок.

Що воно дзвонить? Іду, прислухаюся. Дзвін лине від маленької ялинки, що росте в нас на шкільному подвір'ї. Вслухаюся і дивуюся. То дзвенять маленькі сніжинки. Висять на ялинкових гілочках, торкаються одна одної, немов срібні дзвіночки. І дзвенять, дзвенять. Аж місяць прислухається.

Хлопчик і сніжинка

З неба летіла сніжинка. Вона була ніжна, легка, прозора, мов пушинка. І красива, мов зірка.

На землі стояв хлопчик. Він бачив, як падає сніжинка, і думав: «Ось вона впаде комусь під ноги і її затопчуть».

Ні, не треба падати сніжинці на землю. Не можна її затоптувати.

Хлопчик простягнув долоню. Він захотів приголубити сніжинку. А вона впала на добру, теплу його руку й розтала. Хлопчик із жалем дивиться на долоню. А там крапелька блищить, мов сльозинка.

Акація і Бджола

Вилетіла Бджола рано-вранці з вулика й згадала: вчора вона брала нектар на гречці. Гречка далеко в полі. А як розпочнеться дощ? Полетиш до гречки по скляночку нектару — і потрапиш під зливу.

Подумала Бджола, подзижчала та вирішила:

— Спитаю в Акації. Вона знає. Перед дощем у неї багато нектару. А перед сухою погодою — нема.

Прилетіла Бджола до Акації й спитала:

— Сьогодні буде дощ?

— Заглянь у мої кухлики для нектару, то й дізнаєшся.

Заглянула Бджола — повні кухлики. Отже, дощ буде.

Не можна летіти далеко. Та й чого летіти, коли Акація перед дощем пригощає солодким нектаром!